

SUMMARY

Kuna, Ágnes

**Personal deixis and self-representation in a medical context:
Patterns of first-person deictic elements in doctor/patient communication**

The relationship between doctor and patient always evolves dynamically, in the given situational context, in accordance with the participants' behaviour and language activity. In this process, the doctor's self-representation plays a significant role. The paper presents one manifestation of such self-representation, the application and pattern of first-person deictic linguistic items in medical communication, in terms of authoritarian vs. partnership-based relationships.

The theoretical background is provided by models of medical relationships and a functional cognitive approach to pragmatics. The material of the study is a total of sixty doctor/patient encounters of four general practitioners (family doctors). For the analysis of the 1182 utterances involved, the overall framework is the scenario of consultation sessions. The study shows that first-person deictic items have a number of patterns and roles in terms of interpersonal and professional relationships, empathy, and the course of consultation. First person singular verb forms typically set forth the doctor's crucial role within the scenario of consultation sessions; first person plural forms, on the other hand, can be closely related to partnership-based medical activity in many cases.

Keywords: doctor/patient communication, personal deixis, self-representation, partner model, authoritarian model

**A verbális humor kognitív nyelvészeti megközelítése
– a lexikai vegyítés és a szemantikai újraértelmezés**

Bevezetés

A holista kognitív nyelvészet felfogásában a nyelv integráns részét képezi a megismerésnek, a nyelv „az emberi létezés és megismerés közege és egyúttal működtetője” (Tolcsvai Nagy 2015: 174). Az irányzat egyik fő teoretikusa, Ronald Langacker szerint miként a beszéd is csupán másodlagos funkciója a hangképző szerveknek (tüdő, nyelv, fogak stb.), úgy az elme, azaz a mentális műveletek szintjén sem beszélhetünk speciális nyelvi tartalomról (Andor 2005: 38). Ekképpen a kognitív nyelvészet sajátos szerepet tölt be a kognitív tudományban, hiszen egyfelől gyökereit a 20. század közepén megjelenő mentalista pszichológiai irányzatok, az alaklélektan, majd a kognitív pszichológia kutatási eredményeiből származtatja, másfelől viszont holisztikus szemléletéből fakadóan „[e]bben az értelemben a nyelv kutatás azonos a megismerés általános folyamatainak a kutatásával” (Bańczrowski 1999: 81). A kategorizáció, a fiktív mozgás, a metonímia vagy a metafora elsősorban alapvető kognitív képességeken alapuló (Croft–Wood 2000) fogalmi természetű dinamizmusok, amelyek tehát mindenféle nyelvi reprezentációtól függetlenül is végbemennek az elmében – és e mentális műveletek indikátoraiként nem csupán nyelvi, hanem kulturális jelenségek is szolgálnak.¹ A kognitív nyelvészet arra törekszik, hogy a nyelv formális és legtágabb értelemben vett funkcionális aspek-

¹ A kognitív nyelvészet e tekintetben nem csupán nyelvelmélet – felfoghatjuk, mint a jelentéssalkotás általános elméletét, amely így a „jelentéshálóként” értelmezett kultúra felé kínál egységes megközelítési módot (Kövecses 2005a, 2005b, 2006, 2012; Kövecses–Benczes 2010). Figyeljük meg például a szemantikai szerkezetek leírásánál látott CENTRUM-PERIFÉRIA képi séma (l. központi kérdés) működését egy lakodalmos ülésrendjében vagy a vertikálisan leképezett hatalmi pozíció (l. *feljebbvaló, felettes, alattvaló* stb.) fizikai leképezését a trónus és a tanári katedra esetében. Mindazonáltal e képi sémák (DOLOG, FOLYAMAT, ERŐ-ELLENÉRŐ stb.) az emberi tapasztalás alapstruktúrái, amelyek végső soron fizikai tapasztalatokra vezethetők vissza, tehát a kultúra (miképpen a nyelv is) részben az emberi testben létezés (embodiement) által motivált.

tusait is adekvátan, az elme általános megismerési folyamataival összhangban ragadja meg, ezzel közelítve a nyelvészetet annak tárgyához, hiszen a nyelvhasználat elsődlegesen semmikképpen sem „helyes” nyelvi formák létrehozására irányul, hanem jelentésalkotásra. A humor a kultúra egy sajátos jelensége és egyúttal a jelentésképzés egy atipikus, ám annál lényegesebb formája.

Írásomban a humorértelmezés történetének vázlatos áttekintése után (1.) a verbális humor nyelvészeti megközelítéseivel és azok nyelvelméleti hátterével foglalkozom (2.). Ezután a nyelvi humor egy prototipikusnak tekinthető fajtáját, a lexikai vegyítést vizsgálom kognitív keretben (3.1). A továbbiakban két esettanulmányban (3.2.1; 3.2.2) egyfelől annak bemutatására törekszem, hogy a kognitív nyelvészet leírási kerete miképpen alkalmas a lexikai vegyítések mint tipikus humoros nyelvi megnyilatkozások jelentésszerkezetének a feltérképezésére, másrészt egy olyan, általam defiguratív szemantikai újraértelmezésnek nevezett kognitív háttérmechanizmus leírására, amely feltételezhetően szintén nagy jelentőséggel bír a verbális humor egyes típusaiban. A tanulmány célja tehát 1. a verbális humorral kapcsolatos nyelvelméleti kérdések kognitív szempontú áttekintése; 2. a verbális humor egyes kognitív háttérmechanizmusainak a leírása.

1. A humor értelmezései

1.1. Definíciók és terminusok

A humor sokarcú jelenség, a nyelvészet mellett elsősorban a filozófia és a pszichológia érdeklődési körébe tartozik „pszichológiai [feszültségoldás, megküzdés, egészség megőrzés] és szociális [szociális távolság csökkentése, korrekció] funkciókkal” (Séra 2009), emellett természetesen fiziológiai, etikai, esztétikai aspektusai is vannak, és nagymértékben kultúra- és társadalomfüggő. E sokarcúsággal hozható összefüggésbe az is, hogy Salvatore Attardo (1994) a humor nyelvelméletéről írott nagyszabású összehasonlító munkájában csupán metaelméleti aspektusból tud meghatározással szolgálni a humorról, azaz lényegében annak definiálatlanságáról. Mindenesetre Attardo a humor háromféle megközelítését különbözteti meg: 1. az esszencialista megközelítés a szükséges és elégséges feltételeit veszi számba annak, hogy egy szöveg vagy cselekvés humoros legyen; 2. a teleologikus megközelítés a humor céljait vizsgálja; 3. szubsztancialista megközelítés pedig a humor tartalmi oldalával foglalkozik.

A humor és a komikum fogalmaival kapcsolatban érdemes idéznünk Lendvai Endre megfigyelését: „a szakirodalom egészét nézve tendenciaszerűen az alábbi distinkció körvonalazódik a két műszó között. A humor az emberi intellektus része, képesség vagy annak megnyilatkozása, mely a jelenségekben, azok összefüggéseiben felfedezett [felfedezni vélt] ellentmondásokat kedélyes beállításban tárja elénk. [...] A komikum nem az emberi tudatban van, hanem a külvilágban” (Lendvai 1996: 17). E szerint a szakirodalomban a humor elsősorban olyan kompetenciaként értelmezhető, amely a fentebbi megfogalmazásban ontológiai státusszal bíró komikum expozíciójára szolgál – mindez kognitív szempontból aligha fogadható el, az experiencializmus (Lakoff–Johnson 1980) alapvetései szerint az emberi agy nem csupán leképezi a fizikai valóságot, de fel is dolgozza,² jelentéssel ruházza föl. Tehát az úgynevezett *külvilág*, amely maga is relációs kifejezés, végső soron az elmében keresendő. Helga Kotthoff, az alább részletezendő szociolingvisztikai megközelítés (1. 2.3.) fő képviselője pontosabban fogalmaz e tekintetben: a komikum recepció, míg a humor recepció és produkció egyben – e megközelítést elfogadva szerepel jelen tanulmány címében a „humor” mint műszó, mivel a szemantikai elemzés mindkét résztvevői oldalt, a beszélő és befogadó konceptualizálót is érinti (érintheti). Azt azonban meg kell jegyezünk, hogy a kognitív nyelvészeti modellek többsége (kognitív metaforaelmélet, fogalmi integráció modellje, langackeri kognitív nyelvtan) nem kifejezetten a produkció vagy a recepció modellezésére szolgálnak, nem elsősorban pszicholingvisztikai vagy pragmatikai, hanem (pszicholingvisztikai és pragmatikai vonatkozásokkal bíró) szemantikai modellek (kifejezetten a recepció kognitív aspektusairól I. Schnell 2008), amelyek

² „Ebben az értelemben a második valóság az elsőnek metaképe, mivel ezt a valóságot az ember alkotta meg saját világnézete szerint, és amely sohasem tükrözheti az első valóság izomorf és teljes képét” (Bańcerowski 2012: 11).

így a humor szubsztanciális vizsgálatára alkalmasak (más kérdés, hogy e vizsgálatokból esetleg esszenciális következtetéseket is levonhatunk).

1.2. Történeti vázlat

Bár a nagy nyugati gondolkodókról szólva szokás humorelméletekről beszélni, Riszovannij Mihály szerint kidolgozott rendszerekkel valójában nem találkozunk: „Az ún. »humorelméletek« története [Platóntól Freudig] leginkább reflexiók története, egy-egy lényeges momentum kiragadására tett kísérlet” (2008: 214). Mindenesetre Platón volt az első, akinek humorértelmezésében a mai napig számtalan formában megfogalmazott ambivalencia is szerepet kap, míg elsőként Cicero vezetett be nyelvészeti szempontú taxonómiát, különbséget téve nyelvi és referenciális humor között (előbbi lefordítható és parafrázálható, míg utóbbi nem). A Kanttól és Schopenhauertől eredeztetett inkongruenciaelmélet jelentős befolyással volt a szójátékok, viccek kétértelműségének a szemantikájára. Fontos megemlíteni Freud funkcionális elméletét is a megkönnyebbülésről, miszerint a humor arra való, hogy használóját fölmentse a logika és a nyelv (!) szabályainak használata alól. Victor Raskin pedig a humor következő értelmezéseit emeli ki: a humor „mint egy emberi hiba vagy gyengeség kigúnyolása, de nem túl komolyan, különben nem lenne alkalmas nevetés előidézésére [Arisztotelész], a felsőbbrendűség bizonyítása valakivel szemben, de megint csak nem túl komolyan [Stendhal], mint egy személy vagy egy nagy formátum megalázására, befeketítésére [Bain], vagy értékének csökkentésére [Propp, Stern] irányuló kísérlet, mint a feszült várakozás semmibe fordulása [Kant], mint az ember elméjének és figyelmének elfordítása valami nagyról és jelentősről valami kicsire és jelentéktelenre [Spencer], mint a dolgok nem megfelelő kezelése, a szokásos normáktól való eltérés [Hegel, Schopenhauer]. A humor sajátosan emberi jellegét némiképpen sovínisztikusan túlhangsúlyozták [Bergson] – úgy tűnik, a humor e tulajdonságában osztozik a hazugsággal” (1985: 326; az eredeti szövegrészeket lábjegyzetben közlöm, ha saját fordításról van szó).³ Raskin szerint e megközelítések hajlamosak az általánosításra, miközben nyilvánvalóan sokszínű, tipológiai szempontból is nehezen kezelhető jelenségről van szó, és Freud jut a legközelebb nyelvészeti érdeklődésre is számot tartó osztályozáshoz, bár módszerei, céljai és értelmezési kerete természetesen távol állnak a nyelvészetétől.

E rövid áttekintés után annyi elmondható, hogy a humorértelmezések történetét legalábbis implicit módon végigkísérő kontrasztelméletek alapelvei (amelyek a nevetés kiváltó mozzanatait kutatják, és vélik megtalálni például az ellentétben) minden humorértelmezés számára tanulsággal szolgálnak, ahogy az úgynevezett „főnyelvélméletek” koncepciói (amelyek a humor tárgyának és résztvevőinek viszonyrendszerében vizsgálódnak) sem mellőzhetők.

2. A humor nyelvészeti megközelítései

2.1. Humor- és/vagy nyelvelmélet

A humor nyelvészeti megközelítéseivel kapcsolatban az első megválaszolandó kérdésünk minden bizonnyal a következő: „Mitől válik nyelvészetivé egy humorelmélet? Mert kidolgozója nyelvész-ként határozza meg magát? Mert verbális humoros szövegeket vagy a »humor« nyelviségét vizsgálja? Vagy mert egy meglévő nyelvészeti elméletet, nyelv- és megismerélméleti keretet vesz alapul?” (Riszovannij 2008: 213). Mint már említettem, a holista funkcionális kognitív nyelvészet elméleti keretében a kognitív műveletek (fogalmi keretezés, metafora, metonímia, fogalmi integrá-

³ “as a ridicule of a human fault or error, but not too serious, because then it would not be an appropriate cause for laughter [Aristotle], as an exhibition of superiority over somebody else but again, not too serious [Stendhal], as an attempt to abuse, denigrate a person or a cause of high stature [Bain] or to lower a value [Propp, Stern], as a metamorphosis of tense expectations into nothing [Kant], as a switch of one’s mind and attention from something big and significant to something small and insignificant [Spencer], as an incongruent treatment of things, in deviation from the customary norm [Hegel, Schopenhauer]. The purely human character was somewhat chauvinistically emphasized [Bergson] – a property seems to share with lying.”

ció stb.) nem elsősorban nyelvi, hanem konceptuális struktúrákon mennek végbe, így a „verbális humor” kifejezés sem szubsztanciális megnevezés, jelen dolgozat címében csupán azon jelenségek vizsgálatára utal, amelyekben a humoros hatás nyelvi szerkezetek irányítása révén épül föl, és amely humoros jelenségekről szólva nem vonjuk be az elemzésbe a nonverbális kommunikációs tényezőket. Szempontunkból tehát az előzőekben feltett kérdésekre azt a talán kissé pragmatista, ám tapasztalatokkal is alátámasztott (l. lejjebb) választ adhatjuk, hogy egy humorelmélet attól válik nyelvészettivé, hogy meglévő nyelvészeti elméletre, nyelv- és megismeréseméleti keretre támaszkodik – ahogy jelen tanulmány is.

2.2. A verbális humor mibenléte és osztályozása

A verbális humor a magyar nyelvészeti hagyományban mint szándékosan hibás, rossz vagy legalábbis szokatlan nyelvi jelenség jelenik meg (l. Nagy 1968). A kognitív nyelvészet felfogásában szabályok helyett helyesebb sémákról beszélünk, amelynek oka egyrészt az, hogy szabályosság/elfogadhatóság skaláris fogalmak (egyes nyelvi szerkezetek szabályosabbak/elfogadhatóbbak, mint mások), másrészt e sémák nem szigorúan szabályozzák, sokkal inkább csupán szankcionálják a hétköznapiakban gyakran innovatív és/vagy (pl. szintaktikailag) hibás nyelvi szerkezeteket (is) alkotó nyelvhasználók szociolingvisztikai és dialektológiai értelemben egyaránt beágyazott idiolektusát. Kognitív szempontból tehát a következőképpen fogalmazhatunk: „Az emberi gondolkodás többnyire rutinokra, mintákra, sémákra épül. Amikor ezen séma megsértése történik – humoros hatás keletkezik” (Nasinszky 2012: 122). Természetesen a humornak a séma megsértése nem elégséges és valószínűleg még csak nem is szükséges feltétele, de az állítás a prototipikus esetekben mindenképpen érvényesíthető.

A verbális humor megragadására tett kísérletek másik problematikus pontja az osztályozás, amelyet általában a nyelvi szintek felől kísérlelnek meg, azt elemzik tehát, hogy mely nyelvi szinten érhető tetten a „szokatlanság” vagy „hiba” (Nagy 1968; Lendvai 1996: 39–66). Erre az osztályozási eljárásra (amely egyébként leginkább a nyelvtanár grammatikai hibaelemzéséhez hasonlítható) jellemző, hogy amennyiben formailag semmi szokatlan nincs a humoros nyelvi megnyilatkozásban, úgy „szemantikai”, „logikai”, „retorikai” kategóriákat vesznek föl az osztályozók; véleményem szerint a humor osztályozásának e megközelítése éppen a grammatika és a szemantika éles elválasztásának helytelenségére mutat rá, hiszen nyilvánvaló, hogy például egy hibás szóképzésnek is van szemantikája – különben nem lehetne humoros. A langackeri kognitív nyelvten (Langacker 1987; magyarul összefoglalóan l. Tolcsvai Nagy 2013: 90–8) alapkonceptiója szerint minden grammatikai elem rendelkezik – sokszor persze igen sematikus – jelentéssel, minden nyelvi szerkezet egy fonológiai és egy szemantikai pólus szimbolikus egységeként fogható föl, és a kontinuumelv szerint lexikon és szintaxis sem különíthetők el élesen. A verbális humor különböző típusait vizsgálva valóban vannak olyan esetek, amelyek értelmezésében elsősorban a formai oldal feltűnő (például, amikor a humor szerkezeti homonimiából fakad), míg más esetekben inkább a szemantikai szerkezetre figyelünk (pl. humoros narratívák), de önkényes a két pólus osztályalapú, nyelvi szintek felőli merev szétválasztása, mivel a humoros hatás éppen ezek összjátékából származtatható. Másfelől a humoros hatás mindig szövegszinten érvényesül, legyen az spontán reakció eredménye vagy előre szerkesztett egység, mint a prototipikus vicc.⁴ Éppen ezért az osztályozásról szólva egyetérthetünk Nagy Ferencel, aki szerint „ha már mindenáron típusokba akarjuk szorítani a nyelvi humort, célszerűnek látszik az a munkamódszer, amelyik tágan értelmezi a típusokat” (1968: 22).

⁴ Mely egyébként a verbális humor egyik prototípusának is tekinthető – erre utal az is, hogy a magyarban metonimikus jelentéskiterjesztéssel a *vicces* melléknév általánosságban szolgál a humorosság kifejezésére.

2.3. A logikai megközelítés

A nyelvtudomány úgynevezett kognitív fordulata a 20. század második felében a szemantikai kutatásokat jó ideig lényegében egyáltalán nem érintette, így a kezdetben szigorú referencialitásra építő logikai jelentéstan, amely egy proposíció jelentését részben vagy egészében annak igazsághelytétéleivel azonosította, továbbra is uralkodó irányzata maradt a jelentés vizsgálatának, és az egyre komplexebb preszuppozíciós elemzés vagy a lehetséges világok koncepciójának elméletbe emelésével tágultak a vizsgálatok perspektívái is. A verbális humor egyes aspektusai is megragadhatók e keretben – logikai műveletekre támaszkodva a viccek egy része például magyarázható „új implikáció” vagy „új preszuppozíció” szövegbe emelésével (l. Lendvai 1996: 64–5). E megközelítést ugyan nem nevezhetjük elméletinek abban az értelemben, hogy ismereteket foglalna rendszerbe, ám kétségtelenül alkalmas a viccek mint prototipikus humoros szövegek sajátos „logikájának” a leírására. E logikai mozzanatok tanulmányozása azonban nem ad választ arra a kérdésre, hogy az azokat lehetővé tevő – a kognitív felfogás szerint nem propozicionális, hanem képi sémákon alapuló, analóg jellegű – nyelvi és világról való tudásunk milyen kognitív motivációk alapján szerveződik (azaz például a preszuppozíciók mentális hátterének és így tulajdonképpen az okozatiságnak a vizsgálata már túlmutat a logikai elemzés keretein).

2.4. Az esszencialista szkriptszemantikus humorelmélet

Ahogy a már említett humorkutató, Victor Raskin is kifejti (1985), a generatív grammatika elméletének kidolgozói korán szembesültek azzal, hogy a gépi fordítást algoritmizálni szándékozó törekvéseik sikertelenségének hátterében részben az áll, hogy a nyelvi tudás nem „szótári”, hanem „enciklopédikus” jellegű, és a szavak jelentése diszkrét, például jelentéskomponensekkel, csak részben írható le. Ennek oka, hogy – mai kognitív terminusokkal élve – a világról való tudásunk fogalmi keretekben, idealizált kognitív modellekben strukturálódik, így a szemantikai tartalom is csupán fogalmi keretekben értelmezhető – elég csak arra gondolnunk, hogy lehetetlen feladat lenne a *szerdá* vagy a *könyök* szó jelentését leírni, meghatározni a HÉT vagy a KAR fogalmának segítségével. A fogalmi tartomány tehát nem csupán tulajdonságok halmaza, hanem „mentális séma, tudáskeret, az egy fogalom köré rendeződő asszociált, aktivált fogalmak köre” (Tolcsvai Nagy 2013: 382). Ilyen tágabb eseményszerkezettel rendelkező fogalmi keretek, kulturális modellek az úgynevezett forgatókönyvek is (pl. az éttermi viselkedés „menetrendje”), amelyek kognitív kategóriaként a generativista humorelméletben is megjelennek, bár e keretben sem egészen tisztázott, mennyiben csupán verbális jellegű ez a tudás.

A humor szemantikai szkriptelmélete ugyancsak Raskin (1985) és Attardo (1994) nevéhez köthető, és egyfajta humorkompetencia modellálására irányul. Ezen elmélet is részben a kontrasztív elméleti hagyomány újrafogalmazása. Alaptézise szerint egy szöveg humorosságának két szükséges és elégséges feltétele: 1. hogy két egymást átfedő forgatókönyvvel legyen kompatibilis; 2. és hogy e két szkript ellentétes legyen egymással. Az elmélet pragmatikai komponense a grice-i maximákhoz hasonló együttműködési elveket fogalmaz meg a viccekkel kapcsolatban (pl. „Meséld hatékonyan a viccet!”). Az elmélet – kritikája szerint – csupán a sztenderdviccekre alkalmazható, és bár prognosztikus érvényessége kemény adatokkal tesztelhető, mégis „mint minden generatív háttérű elmélet, a humor performanciáját [a humoros nyelvhasználatot, társalgást] ez az elmélet sem veszi figyelembe” (Riszovannij 2008: 214).⁵ A kritikák hatására az elmélet kidolgozói nyitottak az egyéb pragmatikai szempontok érvényesítése, a kontextuális tényezők felé, így a „Verbális Humor Általános Elméletében” a hat, verbális humorhoz kapcsolódó tudásforrás között immár megjelenik például a „helyzet” (a vicc helyszíne, helyzete) is.

⁵ Feltehetjük egyrészt azt a nyelvelméleti kérdést, hogy önmagában a verbális humor azon aspektusa, miszerint a jelentésképzést sokszor mint szándékoltan „szokatlan és rossz nyelvi jelenség” szolgálja (Nagy 1968: 10), hogyan hozható összhangba a generatív grammatika alapkoncepciójával, amely szerint a grammatikai szabályok fölfoghatók természetörvényekként, és hogyan viszonyulnak e nyelvi jelenségek a generatív keretben tulajdonképpen a produktívitásnak megfelelően a kreativitás fogalmához.

2.5. A teleologikus szociolingvisztikai elmélet

A szociolingvisztikai megközelítés egyik fő képviselője, a humor és a komikum terminusával kapcsolatban már említett Helga Kotthoff Koestler nyomán a humor forrását a biszociációban⁶ látja. A szociolingvisztikai megközelítés sokkal nagyobb figyelmet szentel a váratlanságnak, az újszerűségnek, a kreativitásnak, a meglepetés erejének. A funkcionális megközelítés a szubjektív (konnotatív, asszociatív, értékelő) tényezőket is figyelembe veszi, és nem csupán a többé-kevésbé statikus viccek vizsgálatára terjed ki, sokkal inkább a „viccelődés” elméletének tekinthető, hiszen a társalgásban a humort a résztvevők közösen hozzák létre, a befogadói-alkotói szerepek dinamikusak: „Egyes, a szociolingvisztikából is jól ismert kategóriák [életkor, társadalmi nem, társadalmi rang, csoport-tagság] alapján sajátos nevetőközösségek jönnek létre, melyeknek további szabályai vannak” (Rissovannij 2012: 409).

A nevetéskultúrák tanulmányozásának elméletében alapvető jelentőségű az előző fejezetben tárgyalt foratókönyv-elmélet kritikája is. Fontos megfigyelés, hogy „a nyelvészeti humorkutatások [el]követik – időrendben nézve: újrajátsszák – a »rendszernyelvéstet« ↔ »pragmanyelvéstet« korábbi nyelvtudományon belüli vitáit, melynek egyik központi kérdése éppen a kultúra [a nyelvi kódon kívüli szabályok] szerepe az adott szövegtípusok [esetünkben: humoros szövegek] létrehozásában és megértésében” (Rissovannij 2012: 410). E vita háttérében egyfelől a nyelvhasználat kutatásának és a kulturális tényezőknél valószínűleg még Saussure elméletében gyökerező metatudományos leminősítése, másfelől a formalista, dehumanizált rendszernyelvéstet nyelvi rendszeren kívüli valóságtól való elrugaskodását követő pragmatikai fordulat ezzel szakító, performanciát középpontba helyező koncepciója áll. A kognitív nyelvészet elvben szintetizáló igénnyel lép föl e nyelvelméleti vitában, hiszen a tágan értelmezett grammatika és a jelentéshálóként vagy fogalmi keretként fölfogott kultúra mint kontextus egyaránt érdeklődésének a középpontjában áll.

3. A humor holista kognitív megközelítése

3.1. A vizsgáldás potenciális tere

Langacker a kognitív nyelvtant használat alapú leírásaként határozza meg, amely – szemben a generatív modellekkel – elmélet és empiria egyensúlyára törekszik. Kognitív nyelvészeti szempontból a rendszer ismerete és felhasználása szorosan összefüggenek, hiszen a használat jellemzői beépülnek a rendszerbe, így a kompetencia-performancia dichotómia sem értelmezhető, sőt a pragmatika és a szemantika sem differenciálódik élesen. A gyakorlatban azonban a kognitív pszichológusok éppen az empiria, a módszertani apparátus gyengeségeit vagy egyenesen hiányát róják föl a nyelvészeknek (Gibbs 2007), sok esetben az sem világos, hogy online, „pszichológiai realitással” bíró kognitív műveletek leírását vagy a gyakori használat során elsáncolódott nyelvi panelek dekompozícióját, derivációját, esetleg absztrakt modellek deduktív alkalmazását láthatjuk az egyes kutatásokban, azaz művelet és szerkezet viszonya sokszor nem tisztázott, és a funkcionális pragmatika korántsem vált integráns, elválaszthatatlan részévé a kognitív szemantikának (Croft 2009; Tátrai 2013). Mindezeket azért tartom fontosnak megjegyezni, hogy pontosabban lássuk a kognitív nyelvészet (elméleti szinten olykor túl nagyra szabott) eszközrendszerét a humor vizsgálatát illetően is, ezzel szűkítve vizsgáldásunk terét. Nyilvánvaló, hogy a kognitív szemantika funkcionalitás tekintetében nem versenyezhet a teleologikus szociolingvisztikai megközelítéssel, képes lehet azonban a verbális humor tágabb értelemben vett grammatikai és szemantikai aspektusainak a megragadására.

A verbális humor vizsgálatában kizárhatjuk a kauzalitás pusztán történeti jellegét (l. „holt metafora” elmélet), hiszen a humor mind a produkció, mind a recepció szintjén kognitív erőfeszítéseket igényel: „A humor asszociációk bonyolult rendszerére építkezik. A humor megértése, értelmezése komplex következtetések sorozatának aktív mentális folyamata. [...] A humor hatására

⁶ „A »biszociáció« az asszociáció ellentéte. Az asszociáció esetében elménk a hasonlókhoz hozza egymással összefüggésbe, a biszociáció esetében a teljesen különbözőket. A tézis a következő: mind a vicc, mind a tudományos felfedezés, mind az újító-alkotó művészi tevékenység biszociáción alapul, míg a rutin cselekvés és gondolkodás asszociáción” (Heller 2005: 81).

aktiválódnak az emberi agy vizuális vagy nyelvi területei” (Nasinszky 2012: 122). A továbbiakban parciális elemzések segítségével a verbális humorral kapcsolatos jellemző kognitív háttérmechanizmusok leírására törekszem. Ezt azért is érzem szükségesnek, mert különösen a magyar szakirodalomból hiányoznak a verbális humorra vonatkozó kognitív nyelvészeti elemzések.⁷ A leírások során a jelentéstani és formális szempontok egyaránt érvényesülnek, és bár nem azonosíthatjuk problémátlanul a kognitív mechanizmust és a humoros nyelvi egységet, a potenciálisan nevetést kiváltó jelentésszerkezet nyelvi szerkezetek irányítása révén épül föl. Megjegyzendő még, hogy maguk a humoros kifejezések számos forrásból származnak,⁸ és kiválasztásuk nem reprezentatív igénnyel történik.

Az elemzések során 1. a nyelvi szerkezetek mint szimbolikus egységek a kognitív grammatika koncepcióinak megfelelően olyan hozzáférési pontként értelmeződnek, amelyek meghatározott fogalmi tartományokhoz biztosítanak elérést; 2. a lexikális elemek aktuális olvasataiért felelős, fogalmi struktúrákon végzett kognitív műveletek pedig olyan mentális mechanizmusként definiálhatók (Mendoza 2010 alapján), amelyeknek célja szemantikai reprezentáció származtatása egy nyelvi kifejezésből, így értelmet tulajdonítva neki az adott interpretáció kontextusában.

3.2. A szóvegyülés

A lexikai vegyítések (az angol szakirodalomban lexical blend; magyarul morfológiai blend, szóvegyülés, kontamináció) olyan szavak, amelyeknek fonológiai pólusa szoros kognitív kapcsolatban áll más szavakkal, használatukkor tehát mindkét (vagy esetenként akár mindhárom) szó fogalmi kerete aktiválódik (Kemmer 2003). A blend produktivitása nyelvspecifikus, nyelvtipológiai és nyelven kívüli különbségeket egyaránt feltételeznek velük kapcsolatban (Brdar-Szabó–Brdar 2008), például az angol neologizmusokban produktív derivációs eszköznek tekinthetők, míg a magyarban elsősorban nyelvi humor táptalajának vagy a szellemesség megnyilvánulásának a publicisztikában, a marketingben: *MOLimpia*, *adventúra* (Brdar-Szabó–Brdar 2008: 174), *filmternet* (Ladányi 2007: 54), Ladányi Mária pedig a költői nyelvvel kapcsolatban foglalkozik velük a magyarban (2007: 251). A nem morfológiai alapú szóképzésként fölfogott blend kapcsán kiemelendő, hogy „a szóösszetételekkel ellentétben az alkotóelemeik nem teljes morfémák, hanem lexémák elemei, ami szabálytalanabbá és kiszámíthatatlanabbá teszi őket”⁹ (Fandrych 2008: 113). A blend alapjául szolgáló formákat – fonémák és morfémák közötti nyelvi egységekként – a szakirodalom egyébként úgynevezett szálkáknak (splinter) nevezi (l. Fandrych 2008), és a fonesztémák, azaz a hangszimbolika szerepét is hangsúlyozzák velük kapcsolatban (Smith 2013). A használatalapú, konnekcionista morfológiai modellekben (l. Bybee 1988) a morfológiát lexikális szerveződésnek értelmezik. E modellekben a szuffixumoknak nincs önálló, lexikai egységetől független reprezentációjuk, a mentális lexikon morfológiája sémák és analogikus műveletek révén szerveződik, amelyben a példány- és típusgyalogiságnak is alapvető szerepe van. Szempontunkból ez azért fontos, mert nem sematikus analogikus műveletek alkotják a lexikai blendeket is, a különbség az, hogy a forráselemek nem rendelkeznek kimeneti sémával, hagyo-

⁷ Nasinszky Dezső (2012) *A humor kognitív nyelvészeti megközelítése* című írásában valójában a humor általános és kognitív jellemzőinek ismertetésére és a kognitív nyelvészet főbb fogalmainak bemutatására vállalkozik, az elméletek alkalmazására a humor kutatásban szinte egyáltalán nem (pl. a *Sanyi jó arc* vagy *A hármás asztal fizet* mint nevetést kiváltó humoros metonimikus kifejezések nem állják meg a helyüket). A humor kognitív hátterével, mentális feltételeivel fejlődépszichológiai szempontból empirikus kutatásokra támaszkodva Schnell Zsuzsanna (2014) foglalkozik, míg Séra László (2009) elsősorban szintén pszichológiai aspektusból alkalmazza a kognitív nyelvészet elméleti keretét a vizuális humor tanulmányozásakor. A verbális humor témakörében, méghozzá abszurd szójátékokon Varga Mónika (2012) végez elemzéseket a fogalmi integráció elméleti keretében.

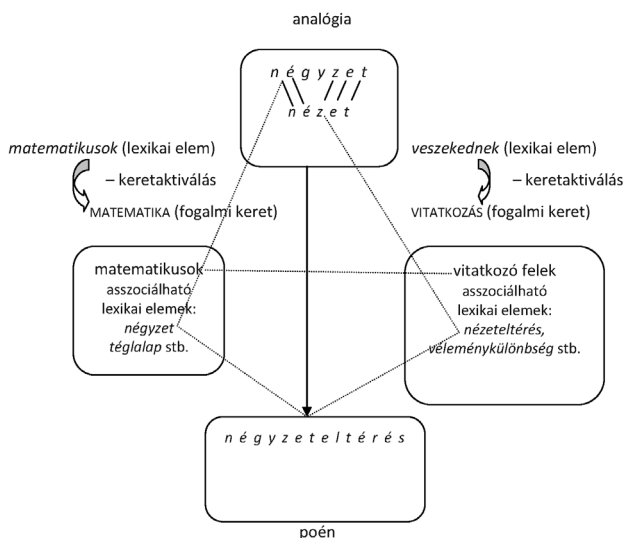
⁸ Források: szorakozj! <http://hupont.hu/46/szoviccekerterd>; <https://wordjoke.wordpress.com/tag/bejrut>; <http://szovicc.blog.hu>; Bödöcs Tibor, stand-up comedy; <http://favicek.hu/szovicc.html>; <http://www.muveszpholy.com/index.php?sid=8>; <http://www.hotdog.hu/viccguru/vices-sztorik/vices-mondasok-idezetek>; <http://unitarius.uw.hu/viccek/vicesmondasok.htm>; <http://viccesmondas.blog.hu/>; <http://kecskefeszek.net/vicc/egysoros-viccek/utos-mondasok.html>.

⁹ “unlike compounds, their constituents are not full morphemes but parts of lexemes which makes them more irregular and unpredictable”.

mányos fogalmaink szerint nem disztribúciók. Mindenesetre mint humoros megnyilatkozások, a fonológiai pólusuk igen feltűnő.

(1) – Hogy hívják, amikor két matematikus veszkezik? – Négyzeteltérés.

(1) poénjában (*négyzeteltérés*) szerkezeti szinten két lexikai egység szemantikailag indokolható (a *nézeteltérés* lexikai elem a VESZKEKEDÉS fogalmi keretet aktiválja; a *négyzet* lexikai elem a MATEMATIKA fogalmi keretet aktiválja; a két fogalmi keret integrálható – matematikusok a vitatkozó felek), de alapvetően analógia által motivált (*nézet* \approx *négyzet*) vegyítését látjuk egy alkalmi szóban, illetve szó szerkezetben. A blend már említett, nem disztribúcióra épülő jellege kreatív hatást kölcsönöz a szóképzésnek, maga a séma csupán mint a fonológiai és szemantikai pólus párhuzamos egymásba játszásaként határozható meg. Bár a terminus nem összekeverendő a Fauconnier–Turner (1998) által kidolgozott, eredetileg pusztán konceptuális természetű blenddel, amely alapvetően nem két szó, hanem két mentális tér integrációjának a modellezésére szolgál, a fogalmi integráció modelljében (az integrációt egyáltalán lehetővé tevő) generikus térben a fonológiai pólus hasonlósága áll (*nézet* \approx *négyzet*), amelyhez a konceptuális térben értelmezhető szituációkat keres a nyelvhasználó (*Hogy hívják, amikor két matematikus veszkezik?*). A következőképpen ábrázolható a vicc jelentésszerkezete:

1. ábra. (1) jelentésszerkezete

Az interneten általam korábban megjelölt forrásokban az alábbi, az 1. ábrában látottakhoz hasonló jelentésszerkezettel rendelkező szóvegyítésre találtam példát:

- (2) – Hova utaznak mostanság a sugárveszélytől pánikolók? – A Jódreménység fokára.
- (3) – Pocsék a legújabb igazolványképem, rútlevellem lesz.
- (4) – Mi a libanoniak kedvenc népmeséje? – A bejrút kiskacsa.
- (5) – Mivel foglalkozol földönkívüli? – Szabadufó vagyok.
- (6) – Hogy hívják az ablak nélküli úrhajót? – Vakéta.
- (7) – Mi van ha a (képzőművészeti) galériában kimegy a biztosíték? – Rövidtárlat.
- (8) – Mit csinál reggelente a népies író? – Dialektusol.
- (9) – Mivel tölti a tollát a népies író? – Dialektussal.
- (10) – Hogy hívják az új, intelligens Skodát? – Okoskoda.

A példákban szereplő szóvegyítések tipizálhatók aszerint, hogy fonológiai felépítésük a forráselemek viszonylatában szimmetrikus-e. (5), (6) és (7) esetében csak az egyik lexikai elem reprezentálódik teljesen (*ufő, vak, tárlat*), amely rávetül a másik, részlegesen reprezentált lexikai elemre (*szabad-úszó, rakéta, rövidzárlat*). A többi példában átfedésbe kerül és fonológiailag teljesen reprezentálódik mindkét lexikai elem (*útlevelem – rüt, dialektus – tusol, okos – skoda*). Kiemelendő, hogy (2)-ben az egyik elem megtöri a másikat (*jóreménység fokára – jóda*), (4)-ben egy szintagma és egy lexikai elem vetül (*rüt kiskacsa – Bejrüt*), (9)-ben pedig a szimmetrikus szóvegyítés eredménye egy aktuális szó.

3.3. A defiguratív szemantikai újraértelmezés

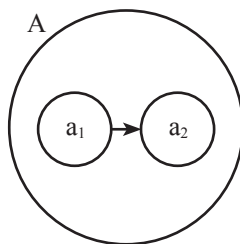
A leginkább kidolgozott kognitív humorelmélet Seana Coulson (2015) modellje, amelynek központi gondolata a kereteltolással („frame-shifting”) történő szemantikai újraértelmezés, és e művelet pszichológiai realitásának bizonyítására több kísérletet is végeztek. Az alábbi két esettanulmány ugyan a szemantikai újraértelmezés koncepciójára épül, de alapvetően nem a Coulson-féle modellben történik.

3.3.1. Fogalmi keret és fogalmi metonímia

Az előző fejezetekben már többször érintett fogalmi keretek tehát a világról való tudásunk – egymásra épülő – strukturált reprezentációi. A metonímia (magyarul összefoglaló és bevezető jelleggel l. Kövecses 2005b: 147–65; Kövecses–Benczes 2010: 63–76) egy fogalmi kereten belül biztosít mentális hozzáférést egy célfogalomhoz egy közvetítőfogalmon keresztül. E nézőpontból értelmezzük az alábbi elhíresült filmidézetet.

- (11) Sziasztok gyerekek! Itt egy fontos tanács Billy bácsitól: ne vegyetek drogot! ... Legyetek popsztárok, és megkapjátok ingyen!¹⁰

(11)-ben a szöveg szemantikai újraértelmezésekor egy metonímia konceptuális törlését figyelhetjük meg. A DROGOZÁS (a 2. ábrán A) forgatókönyv a következőképpen épül föl: a drog beszerzése vásárlással (a_1) → a drog elfogyasztása (a_2).

2. ábra

- Elsődleges szemantikai értelmezés: ’ne fogyasszatok drogot’.

A RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonimikus sémát a DROG VÁSÁRLÁSA A DROGOZÁS HELYETT formában látjuk megvalósulni, amikor először joggal feltételezzük a fentebbi jelentést, hiszen a *ne vegyetek drogot!* konvencionális használata közvetítő elemként szolgál az egész drogozás fogalmi kerethez mint szaliens és feltűnő elem (Radden–Kövecses 1999), így a keret más elemeihez is (a drog elfogyasztásához, az illegálitáshoz, a drogozás fiziológiai hatásaihoz stb.)

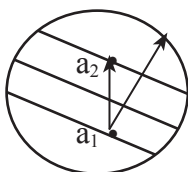
¹⁰ Forrás: *Igazából szerelem* brit játékfilm.

- Szemantikai újraértelmezés: ‚ne vegyetek drogot’.

A szöveg második része azonban újraértelmezi a teljes szemantikai szerkezetet, és erre az ad lehetőséget, hogy a drog vásárlása ugyan prototipikus, valószínűleg elsőként vagy kizárólagosan asszociálódó, ám valójában nem egyetlen módja a beszerzésének. Ekkor tehát a *ne vegyetek drogot!* szerkezetet újraértelmezzük nem figuratív közvetítő elemként, hanem szó szerint értendő egységként, és ezáltal az egész keretet nem, csak egy elemet utasítunk el (l. 3. ábra a = DROGOZÁS; a_1 = drogvásárlás, a_2 = drogfogyasztás). A váratlanság oka tehát, hogy a drog ingyenes beszerzése nem prototipikus a keretben.

Elsődleges szemantikai értelmezés

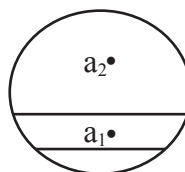
A fogalmi keret

figuratív olvasat (metonimikus)

Szemantikai újraértelmezés

A fogalmi keret

konkrét olvasat

3. ábra

3.3.2. Fogalmi keret és fogalmi metafora

Míg a metonímia a fogalmi keret egy eleméhez vagy magához a kerethez biztosít hozzáférést például egyazon tartományhoz tartozó elem segítségével, addig a metafora (magyarul összefoglalóan és bevezetésként l. Kövecses 2005b) elsődleges funkciója az, hogy egy elvontabb fogalmi keretet (céltartomány) értelmezzon, és kifejezhetővé tegyen egy könnyebben megfogható, kevésbé absztrakt fogalmi keret (forrástartomány) segítségével megfelelőek révén. A nyelvhasználatban közvetlenül megfigyelhető metaforikus nyelvi kifejezések segítségével (*Válaszút előtt állok, Sok mindenem ment keresztül az életben*) induktív módszerrel következtethetünk egy adott korpuszban a fogalmi metaforákra (AZ ÉLET UTAZÁS). A már többször említett, az utóbbi időben a holista kognitív nyelvészet elméleti keretében is dolgozó humorkutató, Salvatore Attardo (2015) szerint a humoros metafora műszót legalább három különböző jelenségre használhatjuk: 1. önmagukban humoros metaforákra; 2. metaforákra, amelyek inherensen humoros referenst konceptualizálnak; 3. elhibázott metaforákra. A humorral kapcsolatos metaforakutatások a forrás- és céltartomány szemantikai távolságából indulnak ki, miszerint van egy küszöbszint, ameddig a metaforák normakövetőek, e küszöböt átlépve azonban a metaforikus leképezés túlfeszítettnek és így humorosnak hat. Attardo szerint azonban a „humoros metaforák” a családi hasonlóság elvét¹¹ követik, így nem lehetséges egyetlen kategóriára leszűkíteni a kifejezést.

Az alábbiakban egy olyan metaforával kapcsolatos példát mutatok be, amely nem a szemantikai távolság elemzésén alapul. Ahogy az előző részfejezetben a metonímia felülírását láthattuk, a következőben a metaforikus leképezés íródik felül a szemantikai újraértelmezés irányát tekintve megegyező, defiguratív módon.

- (12) Tibike, mellettem nem kell kapálnia a nőnek! ... Egyedül fog.¹²

A *mellettem* metaforikus nyelvi kifejezés alapja a (nyilvánvalóan tapasztalati alapú) A HÁZASTÁRSI VISZONY FIZIKAI KÖZELSÉG / FIZIKAI EGYSÉG fogalmi metafora. A poén szemantikai újraértelmezése által

¹¹ „A legtöbb esetben a kategória nem definiálható egyetlen fix tulajdonsággal sem – ehelyett a kategória tagjait az köti össze, hogy egyes tulajdonságokban megegyeznek [...] Nem létezik tehát egyetlen olyan tulajdonság sem, amely mindhárom kategóriatagnál azonos volna, ám mégis hasonlítanak egymásra annak köszönhetően, hogy egyes [de nem az összes] tulajdonságaik a többi kategóriatagnál is megtalálhatók” (Kövecses–Benczes 2010: 224).

¹² Bődöcs Tibor – *Az élet értelme és kertészeti tippek.*

azonban a *mellettem* figuratív jelentése konkrét képként értelmeződik újra, azaz a forrástartomány nem képeződik le a céltartományra. Ahogy tehát (11)-ben a metonimiánál, úgy (12)-ben a metaforánál is a figuratív jelentés konkretizálódik: literális ← figuratív.¹³ Ugyanakkor a céltartomány, azaz a HÁZASTÁRSI VISZONY a poénban is konceptualizálódik, a *mellettem* egység fogalmi hatóköre érvényesül a teljes szemantikai szerkezetben az újraértelmezés után is, ezért a konstruálás egyéb tényezőire is ki kell térnünk. A továbbiakban a figyelemirányítást (trajektor-landmark) a szemantikai szerkezetekkel (konkrét-figuratív) és az információstruktúrával (topik-komment-fókusz) párhuzamosan vizsgáljuk.¹⁴

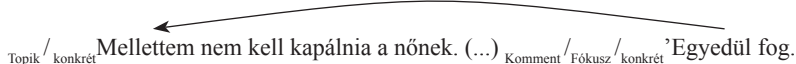
- Mellettem nem kell kapálnia a nőnek.

A metaforikus *mellettem* elem általános, ÁLLAPOT értelmű temporális viszonyt képez le, hiszen a házastársi viszony mint állapot konceptualizációjára szolgál – ezáltal az igei rész (*nem kell kapálnia*) általános értelemben konstruálódik.¹⁵ A szövegben a *mellettem* egység több szempontból is topiknak tekinthető: a strukturális, mondatkezdő pozíció mellett a személyjelölő inflexiók morféma által olyan referenciapontként, könnyen hozzáférhető mentális kiindulópontként funkcionál, „amelynek aktiválása révén válik lehetővé egy másik fogalomhoz való hozzáférés” (Tolcsvai Nagy 2013: 302). A *mellettem* inflexiók morfémája az ’én’ mint a figyelem középpontjában álló trajektort („egy összetett fogalmi szerkezetnek a kezdő eleme, amely a többit aktiválja, vagy aktiválni képes” [Tolcsvai Nagy 2013: 302] aktiválja, míg a *mellett* elem inherensen viszonyt aktivál, ezt a viszonyt tölti be a nő elem, ekkor azonban az ’én’ már mint landmark („az a figura, amelyhez képest valami más az előtérbe kerül, ezáltal meghatározható” [Tolcsvai Nagy 2013: 383]) konceptualizálódik. Összefoglalva:

- Egyedül fog.

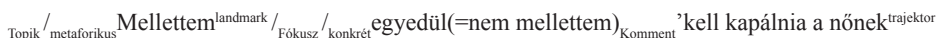
Ezzel a jelentésszerkezettel kerül aztán átfedésbe a – szerkezeti pozíció (segédige előtt áll) és lexikai (*mellettem* ↔ *egyedül* ≈ *nem mellettem*) értelemben egyaránt fókuszot tartalmazó – *egyedül* elem konkrét olvasata, amely utólag a *mellettem* elemet is temporalitás tekintetében ESEMÉNYKÉNT profilálja, azaz a *mellettem* elemnek is konkrét olvasata lesz.

Az *egyedül* másfelől szerepelhet mint metaforikus nyelvi kifejezés (pl. *Elváltak. Már fél éve egyedül van*). A szemantikai újraértelmezés oka valószínűleg az, hogy az *egyedül* határozóként metaforikus nyelvi kifejezésekben konvencionálisan léteggel használatos (vö. konkrét *Egyedül megy a boltba. Egyedül él* ↔ figuratív *Amióta egyedül vagyok...*; *Most egyedül van*).

Arról is számot kell adnunk, hogy a figuratív olvasat *mellettem* mint landmark továbbra is konceptualizálódik, hiszen továbbra is a HÁZASTÁRSI VISZONY keretben vagyunk; a szemantikai újraértelmezés utáni végső jelentés- és szintaktikai szerkezet a következőképpen írható le nyelvi reprezentáció szintjén:

- Mellettem egyedül kell kapálnia a nőnek. / Mellettem egyedül fog kapálni a nő.

Önmagában a tény, hogy (13) jelentésszerkezete nyelvi csupán részleteiben és két diszkrét megnyilatkozás által van reprezentálva, jól mutatja, hogy a szintaktikai szerkezetek szemantikai feldolgozása is elsősorban szövegszinten megy végbe.

¹³ A literális/konkrét és figuratív kifejezéseket nem abszolút értelemben használom, mivel véleményem szerint még alapvető testi tapasztalatokra visszavezethető fogalmakhoz társuló nyelvi kifejezések esetében is kétséges, hogy beszélhetünk-e egyáltalán konkrét, nem elvont jelentésről: például a számos metaforában forrástartományként szereplő TÉR fogalmi tartomány *mellett* eleme másfelől a *mell* testrész figuratív kiterjesztésének tekinthető.

¹⁴ A megnyilatkozást diszkrét információstruktúráként kezeljük, a szövegelőzmények ez esetben nem relevánsak.

¹⁵ Ezt erősíti a *nőnek* egység givóni (1984) értelemben generikus specifikus olvasata.

A továbbiakban a fenti két példában leírt szemantikai újraértelmezést kváziterminusként defiguratívnak nevezem. Az újraértelmezés iránya egyébként jól illeszkedik a kontrasztelméletek elképzeléseihez, hiszen az absztrakt tartalom felől a banális és literális értelem felé halad, meg kell azonban jegyeznünk, hogy a fordított irány (konkrét → absztrakt) is kiválthat humoros hatást (pl. *Meg tudod fűjni a fuvolám? Persze! Észre sem veszed, és már nem is a tiéd; fig. olvasat: megfűj 'ellop'*). A defigurációt a továbbiakban nem kifejezetten a céltartomány és a forrástartomány viszonyában értelmezem, azaz nem csupán a metaforák esetében fentebb látott céltartomány → forrástartomány alapú újraértelmezéseket rendelem e kategóriába, hanem az egyéb poliszémián alapuló figuratív → konkrét újraértelmezéseket is. A korábban megjelölt forrásokból defiguratív szemantikai újraértelmezésre talált 42 példa függelékben található.

Összegzés

A verbális humor különféle nyelvészeti megközelítései megragadhatók bizonyos nyelv- és nyelvtudomány-elméleti törésvonalak mentén. Tanulmányomban egyfelől a kognitív nyelvészeti megközelítés lehetőségeit és korlátait térképeztem föl a logikai elemzés, a humorkompetencia leírását célzó szkriptszemantikus, valamint a pragmanyelvészet talajáról építkező szociolingvisztikai elmélet viszonylatában. Elemzéseim az Attardo-féle osztályozásban a szubsztancialista kategóriába sorolhatók, hiszen vélhetően következtetési hibát követnének el, ha például a szemantikai újraértelmezés és a humoros hatás között ok-okozati összefüggést feltételeznénk, viszont egyfelől a humoros nyelvi kifejezések e keretben való szemantikai elemzése alkalmas bizonyos kognitív háttérmechanizmusok leírására, másfelől a szövegnyitítés modellezett jelentésszerkezete és a defiguráció minden bizonnyal hozzájárul a humoros hatáshoz. Ugyan e két szemantikai séma kvantitatív jellemzőinek megállapítása statisztikai módszerekkel tanulságos lehet, az mindenesetre megállapítható, hogy a jelen tanulmányban alkalmazott szűk korpuszban jelentős szerepet játszottak e kognitív háttérmechanizmusok.

SZAKIRODALOM

- Andor József 2005. Kognitív grammatika: A tudomány jelenlegi állása és kapcsolódó kérdések. Interjú Ronald Langackerrel. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 21: 13–42.
- Attardo, Salvatore 1994. *Linguistic Theories of Humour in English*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Attardo, Salvatore 2015. Humorous Metaphors. In: Greet Brone – Kurt Feyaerts – Tony Veale (eds.): *Cognitive Linguistics and Humor Research*. Mouton de Gruyter, Berlin, 91–110.
- Bañcerowski Janusz 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123: 78–87.
- Bañcerowski Janusz (2012). A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a nyelvtudományi kutatások tárgya. In: Balázs Géza – Veszelzi Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Inter Kultúra-, Nyelv- és Média kutató Központ Kht., a Magyar Szemiotikai Társaság, a PRAE.HU Kft., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest, 11–5.
- Brdar-Szabó Rita és Brdar, Mario 2008. On the marginality of blending. *Jezikoslovlje* 9: 171–94.
- Bybee, Joan L. 1988. Morphology as lexical organisation. In: Hammond, Michael – Noonan, Michael (eds.): *Theoretical morphology: Approaches in modern linguistics*. Academic Press, London, 119–41.
- Croft, William (2009). Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 395–420.
- Croft, William – Wood, Esther 2000. Construal Operations in Linguistics and Artificial Intelligence. In: L. Albertazzi (ed.): *Meaning and Cognition, A Multidisciplinary Approach*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 51–78.
- Fandrych, Ingrid (2008). Submorphemic Elements in the Formation of Acronyms, Blends and Clippings. *Lexis – E-Journal in English Lexicology* 2. Submorphemics, October 2008.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 1998. Conceptual Integration Networks. *Cognitive Science* 22: 133–87.
- Gibbs, Raymond W. 2007. Why cognitive linguists should care more about empirical methods. In: Gonzalez-Marquez Monica – Irene Mittelberg – Seana Coulson – Michael J. Spivey (eds.): *Methods in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 2–18.
- Givón, Talmy 1984. *Syntax: A functional–typological introduction*. I. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Heller Ágnes 2005. Heuréra! Koestler bevezetése a természetfilozófiába. *Iskolakultúra* 8: 17–84.

- Kemmer, Suzanne 2003. Schemas and lexical blends. In: H. Cuyckens – Th. Berg – R. Dirven – K.-U. Panther (ed.): *Motivation in Language: Studies in Honour of Günter Radden*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 69–97.
- Kövecses Zoltán 2005a. *Metaphor in Culture*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kövecses Zoltán 2005b. *A metafora: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2006. *Language, Mind, and Culture*. Oxford University Press, Oxford.
- Kövecses Zoltán 2012. Mi a kulturális nyelvészet? In: Balázs Géza – Veszelszi Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht., a Magyar Szemiotikai Társaság, a PRAE.HU Kft., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest, 16–20.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Segédkönyvek A Nyelvészet Tanulmányozásához 76. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford University Press, Stanford University.
- Lendvai Endre 1996. *Közékelkép a verbális humorról*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mendoza, Ruiz de Ibanez – Francisco José 2010. Metonymy and Cognitive Operations. In: Réka Benczes – Antonio Barcelona – Francisco José Ruiz de Mendoza (eds.): *What is Metonymy? An Attempt at Building a Consensus View on the Delimitation of the Notion of Metonymy in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, 45–76.
- Nagy Ferenc 1968. A nyelvi humor főbb típusai. *Magyar Nyelvőr* 92: 10–22.
- Nasinszky Dezső (2012). A humor kognitív nyelvészeti megközelítése. In: Balázs Géza – Veszelszi Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht., a Magyar Szemiotikai Társaság, a PRAE.HU Kft., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest, 119–23.
- Raskin, Victor 1985. *Semantic Mechanism of Humor*. Dordrecht, Reidel.
- Riszovannij Mihály 2008. Irányzatok és kihívások a nyelvészeti humor kutatásban. In: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 213–9.
- Riszovannij Mihály 2012. Kulturális nyelvészet és humor kutatás. In: Balázs Géza – Veszelszi Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht., a Magyar Szemiotikai Társaság, a PRAE.HU Kft., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest, 406–11.
- Schnell Zsuzsanna 2008. A humorértelmezési stratégiák kognitív aspektusai. In: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 240–8.
- Schnell Zsuzsanna 2014. A gyermekhumor kognitív nyelvészeti vizsgálata. In: Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.): *Sokszínű humor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 195–211.
- Seana Coulson 2015. Frame-shifting and frame semantics: joke comprehension on the space structuring model. In: Greet Bronck – Kurt Feysaerts – Tony Veale (eds.): *Cognitive Linguistics and Humor Research*. Mouton de Gruyter, Berlin, 167–90.
- Séra László 2009. A politikai karikatúrák humoros és retorikai elemei. *Apertúra Magazin*.
- Smith, Chris 2014. The phonesthetics of blends: A lexicographic study of cognitive blends in the OED. *EXELL. Explorations in English Language and Linguistics* 2: 12–45.
- Tátrai Szilárd 2013. Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *Magyar Nyelv* 109: 197–204.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. A nyelvi megformáltság szerepe a kultúra autopoietikus és önreflexív folyamataiban. *Magyar Nyelvőr* 139: 174–83.
- Varga Mónika 2012. Az abszurd szójátékok egy lehetséges értelmezése a fogalmi integráció (blending) elmélete szerint. *Ósvények* 1: 1–17.

Függelék – további példák a defiguratív szemantikai újraértelmezésre

- *Én végeztem a feladat oroszlánrészét: üvöltöttem!*
- *Gratulálunk. Ön a Melegek Szövetségének teljes jogú tagja lett. Ne feledje, mi mindig Ön mögött állunk!*
- *Az én feleségem a főnyeremény, meg is ütöttem!*
- *Arra ébredtem, hogy a takarítónő az örület határát súrolja.*
- *A bugyi nem a legjobb dolog a világon. De közel áll hozzá.*
- *Meghalt az anyósom. Eszébe jutott a balta.*
- *Én úgy vagyok a hányással, mint Ady a versírással. Egyre könnyebben megy, és egyre mélyebbről jön.*

- *A munkahely olyan, mint a sakk. Ha alacsonyabb beosztásban vagy, akkor csupa paraszt vesz körül, és járhat sz gyalog. De ha előléptetnek, akkor egyből mindenki téged akar leütni.*
- *Én úgy tudok sörözni, ahogy Lékó sakkozni. Világossal kezdek, néha leütök pár futót, és megesis, hogy berosálok. A végjátékban aztán a parasztlány is királynővé változik.*
- *A cégnél végre magasabb pozícióba kerültem. Felengedtem a forgószéket.*
- *A munkahely és a cukrászda: két hely, ahol nyalhatsz a pénzedért!*
- *A pókerboltból kijelent menet besípolt a kapu. Még szerencse, hogy vettem a lapot.*
- *Az én kedvenc testrészem az aortám. Eléggé a szívemhez nőtt.*
- *Ne feledd, a pálinkád nem az adóbevallásod, hogy évente csak egyszer töltsd ki!*
- *Olvastam egy viccet a levitációról, de eddig még nem esett le.*
- *Egy vonaton vesztem el a szüzességemet, de nem lehettem túl jó, mert leadták a talált tárgyak osztályán.*
- *A főnököm olyan, mint a lottófőnyeremény. Sajnos bármikor bejöhet...*
- *A szexben sajnos jobb vagyok, mint Michael Schumacher. Jóval kevesebb gumit használtam el, és mindig elsőként értem a célba.*
- *„Feldarabolta élettársát egy budai férfi. A részletekért maradjanak velünk...”*
- *Ha nincs kedved maszturbálni, rá se ránts!*
- *Amikor bajba kerülsz, az olyan, mint egy unalmas irodai nap. Hirtelen az is fontos, hogy milyen a háttered.*
- *Mindig is donor szerettem volna lenni, de végül nem volt hozzá szívem.*
- *A prostituáltakra mostanában rájár a rúd.*
- *A körülmelés hálátlan téma, bele sem vágnék, mert nem szeretnék több bőrt lehúzni róla...*
- *Az első anális behatolás egy ajándék... de legalábbis jobb adni, mint kapni.*
- *Az ultrahangon hiába állítottam, hogy nem fogyasztok alkoholt, nem hitték el. Ezek a vesembe látnak.*
- *A jó pillanatragasztó manapság már elengedhetetlen!*
- *Bosszantóan jól érvelt a Feng Shui mellett, de végül kiszorítottam a sarokból.*
- *Ha sietsz az aknamezőn, akkor bizony egyik lábad itt, a másik ott!*
- *A pacemakerem nagyon fontos nekem. Egy része örökre a szívemben marad.*
- *Vettem egy visszaszámláló órát. 72 órás garancia volt rá, de rosszul járt, így rajtam maradt.*
- *A nő egy randin olyan, mint egy világítótorony. Könnyen zátonyra futunk, ha nem küldi a jeleket – visszafelé.*
- *Egy pillanatra nyeresre álltam a kaszinóban, de aztán fordult a kocka.*
- *Kevés teniszes viccet ismerek. Roger Federer fonákjáról sem ismerem a tréfát.*
- *A gimnáziumi tornatanárunkkal kapcsolatban volt egy olyan érzésünk, hogy az utolsókat rúgja. Ezt főleg akkor éreztük igazán, amikor mi értünk be utolsónak.*
- *Egy ideig gondolkodtam, hogy legyen-e a legfőbb hobbim a kártyavárépités, de aztán gyorsan eldőlt.*
- *A káromkodás olyan, mint a rágógumi. Lehet, hogy megnyugtat, de gusztustalan, amikor elhagyja a szádát.*
- *Apám mindent beleadott, anyám pedig igyekezett a legjobbat kihozni magából. De végül csak én jöttem.*
- *Röntgenvizsgálat? Csak a testemen keresztül!*
- *A feleségem nyitott könyv számomra. Be szeretném csukni!*
- *Megnyitottam az Usain Bolt Pénzügyi Tanácsadó Irodát. Nem tervezünk hosszú távra!*
- *Mi történt a Robotzsaruvál? A rendőrök lekapcsolták.*

Palágyi László

ELTE

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

*Palágyi, László***A cognitive linguistic approach to verbal humour:
Lexical blending and semantic reinterpretation**

Diverse linguistic approaches to verbal humour can be apprehended along certain theoretical ruptures of language and linguistics. In this paper, possibilities and limitations of a cognitive linguistic approach will be explored in terms of logical analysis, script-semantic considerations aiming at a description of competence in humorous communication, as well as a pragmalinguistically-based theory of sociolinguistics. The analyses given here can be categorised as ‘substantialist’ in Attardo’s system, given that we would presumably commit a fallacy of inference if we assumed the existence of a causal relation between semantic reinterpretation and humorous effect. However, an analysis of humorous linguistic expressions in this framework is capable of describing certain cognitive background mechanisms on the one hand, while the semantic structure of word blending and defiguration as modelled here may definitely contribute to the humorous effect, on the other. Albeit a determination of the quantitative features of these two semantic schemes by statistical methods might be instructive, it can nevertheless be concluded that, within the confines of the small corpus studied in this paper, such cognitive background mechanisms definitely play a crucial role.

Keywords: verbal humour, lexical blending, semantic reinterpretation, cognitive background mechanisms